

Karola Ciesielska

Kościół Świętej Anny w Podgórzu

Rocznik Toruński 25, 65-82

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kościół Świętej Anny w Podgórzu

Karola Ciesielska

O Podgórzu, mieście wyrosłym na wysokim lewym brzegu Wisły, naprzeciwko Torunia i przeciw niemu, pisano dotąd niewiele. Pierwszy, obszerniejszy artykuł poświęcony dziejom tego miasta wyszedł spod pióra Ireny Janosz-Biskupowej¹. Ona też jest autorką artykułu dotyczącego prehistorii Podgórza, czyli dziejów Dybowa-Nieszawy, kupieckiej osady dwukrotnie rozpoczynającej życie pod dybowskim zamkiem i dwukrotnie stąd usuwanej².

Podgórz jest owocem drugiego przeniesienia poddybowskiej osady. Stało się to na usilne nalegania torunian w 1555 r. Mocą dokumentu Zygmunta Augusta, wydanego 19 maja tegoż roku, mieszkańcy otrzymali polecenie przeniesienia się na nieodległy, wysoki brzeg Wisły. Tam też założyli miasto nazwane Podgórzem.

W dotychczasowej literaturze dotyczącej Podgórza nie wszystko co można znaleźć w źródłach, choć daleko niepełnych, zostało wykorzystane. Są problemy zaledwie tknięte bądź w ogóle pominięte i niewątpliwie badacze, interesujący się przeszłością obecnej lewobrzeżnej dzielnicy Torunia, jeszcze długo drażnić będą liczne tematy i penetrować zasoby archiwalne, by wydobyć z nich nowe fakty i pogłębić wiedzę o już znanych.

Jednym z takich „tematów” są podgórskie świątynie. Źródła przekazały wiadomości o dwóch: kościele parafialnym św. Anny oraz kaplicy św. Stanisława. Pomijamy tu kościół poreformacki Świętych Piotra i Pawła, wzniesiony w 1644 r., o którym pisała J. Puciata-Pawlowska³,

¹I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza (1555-1938)*, Zapiski Historyczne, t. 28, 1962, z. 3, s. 359-391. Tamże wcześniejsza literatura.

²I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy (Z dziejów handlu wiślanego w XV wieku)*, Zapiski TNT, t. 20, 1955, z. 1-4, s. 167-195.

³J. Puciata-Pawlowska *Poreformacki kościół św. Piotra i Pawła na Podgórzu pod Toruniem*, [w:] *Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Nau-*

oraz XIX-wieczny kościół ewangelicki. Tematem obecnego artykułu jest kościół parafialny św. Anny.

Pierwsze wzmianki o kościele w Podgórzu pochodzą z 1582 r. W wizytacji archidiakonu włocławskiego, przeprowadzonej tego roku, znajduje się informacja o potrzebie budowy kościoła. Inicjatywa wyszła od wityrków, którzy oceniając zniszczenie dybowskiego kościoła parafialnego (w 1570 r.), zgodnie uznali konieczność budowy nowego kościoła w mieście, w miejscu wysokim, ale nie stromym. Dowiadujemy się poza tym, że złożony był już nawet budulec z rozebranego drewnianego kościoła w Karnkowie. Było go jednak za mało. Zdania dotyczące lokalizacji kościoła były wśród mieszczan podzielone. Jedni proponowali skraj miasta przy drodze publicznej do Gniewkowa, inni kraniec przeciwny, ku Toruniowi. Wizytujący natomiast uznali za konieczne wysłanie komisarzy, którzy wybraliby odpowiednie miejsce i stwierdzili, że zadania tego nie należy powierzać mieszczanom, jeśli chcą, aby kościół powstał zgodnie z prawem⁴.

Dwa lata później, w 1584 r., wydali wiele dyspozycji. Polecali, aby wykazana była prawdziwa troska co do przeniesienia świątyni i odpowiedniego jej posadzenia w wyznaczonym miejscu. Aby przedłożone zostało pozwolenie na okres jednego roku na odprawianie mszy w kościele jeszcze nie konsekrowanym, aby baptysterium było zamknięte, metryki chrztów i ślubów były prowadzone, a pacyfikał odzyskany. Proboszcz miał zabiegać o budowę oraz został napomniany, ażeby poznał swoje owieczki i umiał oddzielić „heretyckie kozły” od katolików. Natomiast obywatele zobowiązani zostali do złożenia rachunku ze sprzedaży

kowego w Toruniu, Toruń 1952, s. 185–204, K. Ciesielska, Inwentarze kościoła Świętych Piotra i Pawła oraz klasztoru reformatów w Podgórzu z lat 1817 i 1834, Rocznik Toruński, t. 24, 1997, s. 201–225.

⁴*Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* (cyt. MHDW) z. 9, 1900, s. 70. Mowa o zniszczeniu przez powódź kościoła św. Mikołaja w Dybowie, a potem: „sed in oppido in domibus vitricorum, propterea vellent aliam aedificare ecclesiam in oppido, loco montoso non declivi, et habent robora ecclesiae antiquae in Karnków, que non sufficiunt. Dissentiunt autem de loco. Velunt oppidani aedificare hoc templum in fine oppidi penes viam publicam versus Gniewkow. Alii vero contentunt, ut sit in altera parte, fine oppidi versus Thorun. Uterque loci situs commodissimus”, oraz s. 123: „Mittantur commissarii, qui eligant locum commodiorem pro aedificanda ecclesiae, neque id oppidanis, cum sit iuris novum aedificium fiat, opera danda”.

monstrancji⁵. Wreszcie miały być odzyskane dwa dzwony przetrzymane przez młynarza Filipa z Wierdzelewa⁶.

W roku 1598, a więc równo 400 lat temu, wizytator mógł już zapisać, iż niedawno, dzięki pomocnym dłoniom pobożnych wiernych, kościół został zbudowany. Nie miał jeszcze nazwy i zapewne – jak zapisano – nie był konsekrowany, ale biskup pozwolił na odprawianie w nim nabożeństw⁷. O samym budynku kościoła wizytator nic nie napisał. Wymienił tylko nie uszkodzony portatył w ołtarzu głównym i brak w nim malowideł, oprócz jednego na papierze. Kielich, chrzcielnica i szaty liturgiczne były zadbane. Był cmentarz grzebalny, a świątynia solidnie zamknięta. O księgach metrykalnych zapisano, że nie są spisywane.

Plebani jeszcze nie było, a szkoła i dom prebendarza znajdowały się pomiędzy domami mieszczan. Nie było również przytulku, ale na jego budowę złożone były już legaty na sumę 50 florenów⁸.

Proboszczem był Szymon Świeczycki, scholastyk kruszwicki, który nie mieszkał na miejscu, a kościołem z jego polecenia administrował jako prebendarz V. Gregorius z Kola, który jednak obowiązki swoje zaniedbywał. Otrzymywał od proboszcza wynagrodzenie w kwocie 20 florenów rocznie, z czego 5 przeznaczone było dla nauczyciela.

W niedziele i święta odprawiana była msza śpiewana, dwa razy w tygodniu, a czasem tylko raz, msza cicha (czytana). Katechizm czytany był rzadko, dekalog bywał śpiewany, ale Bogarodzica nie.

Do parafii należały: Podgórz, Nieszawa Dalsza (zapewne mowa o

⁵MHDW, z. 22, 1902, s. 157: „Ineatur seria cura de templo hoc transfere-
rendo et recte stabiliendo in locum designatum. Prorogatur indultum missas
celebrandi ad annum in ecclesia non consecrata”.

⁶Filip z Wierdzelewa, był synem fundatora 3 dzwonów dla kościoła
św. Mikołaja. Dzwony te w 1570 r. porwane zostały w czasie powodzi przez
wody Wisły, a Filip wyłowił je i zatrzymał, oddając na przechowanie nieja-
kiemu Oprzali, mieszczaninowi toruńskiemu, MHDW, z. 22, 1903, s. 78–79,
157. W zachowanych przekazach Filip występuje jako „Zwierdzielowy” bądź
„z Wierdzielowy”. Wierdzew leżał u ujścia rz. Zielonej do Wisły.

⁷MHDW, z. 21, 1901, s. 184: „Ecclesia Dyboviensis [to często spotykane
mylenie nazw Dybowa–Nieszawy i Podgórze, por. I. Janosz–Biskupowa, *O
przeniesieniu Nieszawy*, s. 186–187] iurispatronatus Regiae Maiestatis, nuper
adiutricibus manibus fidelium piorum exaedificata, absque titulo, quippe non-
dum consecrata, facultas tamen a Rmo Dno Episcopo feliciter moderno con-
cessa in ea celebrandi”.

⁸Jw., s. 185–186.

Wielkiej Nieszawce), Nieszawka, Kozibórz, Staw (Stawki), Rudak, Dybów oraz młyny – Kąkol, Filip, Chrzast (!), Rugieca, Duliniewo, Jasień, Jarzmow. Parafii podlegał kościół filialny w Orłowiu.

Bogate było – niewątpliwie przejęte z kościoła zamkowego w Dybowie pw. św. Mikołaja – wyposażenie kościoła, na które składały się: 4 srebrne kielichy, w tym 2 pozłacane, krzyże srebrny i miedziany, 2 małe srebrne pacyfikaly, srebrna monstrancja z pozłacanym melchizedechem, cynowe tabernakulum (arca), 9 ornatów, w tym jeden złocony, 4 kapy, w tym jedna czarna używana w czasie wielkiego postu, oraz wiele sztuk różnej kościelnej „bielizny” (pallae, mantilia, corporalia, 2 szczytynki (!), jedna z adamaszku). Szaty liturgiczne poświęcił toruński dominikanin.

Dalej wymienione są: miedziany wieniec wiszący przed tabernakulum i rzucający nań światło, 2 pary cynowych kandelabrow, a z ksiąg rzymski mszał, gnieźnieńska księga z przepisami obrzędów kościelnych oraz gradual, antyfonarz i psalterz⁹.

Dochód kościoła stanowiła dziesięcina z gruntów podgórskich oraz z dwóch młynów – Kąkola i Chrzaszca.

Dla wielu następnych dziesiątków lat brak wiadomości źródłowych zarówno o mieście, jak zwłaszcza o kościele. Także w znanej lustracji starostwa dybowskiego z 1661 r., przeprowadzonej po wojennych zniszczeniach i pożarze, nie ma informacji o kościele. Dowiadujemy się jedynie, że w mieście z dawnych 50 pozostało już tylko 20 domów¹⁰. Kościół najprawdopodobniej nie ucierpiał. Cztery lata później na 51 domów 20 było nie zamieszkanym. O kościele źródła nadal milczą. Jest tylko wzmianka, że piekarze obligowani są płacić proboszczowi kościoła św. Anny, zamiast dziesięciny, meszne według zwyczajnego wymiaru. Powołano się przy tym na erekcję¹¹. Niestety, dokument ten nie zachował się.

Niewiele ponad sto lat później, w 1771 r., w mieście było 35 drewnianych domów, w tym 2 puste, 35 również pustych placów oraz ratusz, browar i młyn o jednym kole. Wymienione są także kościół z plebanią i 2 domki dla mieszkańców. Być może dla organisty i kościelnego. Do kościoła należał mały ogródek¹². Brak innych szczegółów.

⁹ Jw., s. 186–187.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt.: AP Tor.), Cla i akcyza 7, s. 171–173; *Die Lustration der Starostei Dybow im Jahre 1661*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 17, s. 43.

¹¹ AP Tor., Akta miasta Podgórz (cyt. AmP), 37, k. 32 v.

¹² AP Tor., Cla i akcyza 7, k. 23.

Lustracja starostwa, przeprowadzona 25 kwietnia 1783 r., przekazała nieco więcej informacji o kościele. Był to budynek drewniany, kryty prawdopodobnie dachówką (mit Flachwerk gedekt), wymagający, podobnie jak plebania, naprawy. W średnim stanie natomiast był drugi, znajdujący się obok dom. Kościół, poza małym ogródkiem, nadal nie posiadał żadnych gruntów¹³.

Wizytacja kościoła, przeprowadzona 12 października 1808 r. na polecenie biskupa przez miejscowych wizytatorów, przyniosła dalsze szczegóły¹⁴. Drewniany kościół, usytuowany na piaszczystym gruncie przy poznańskim trakcie, wybudowany został w 1651 r. dzięki hojnej kolekcji obywateli miasta. Jest to ważna informacja, gdyż dowiadujemy się z niej, że nie mógł to być kościół pobudowany w końcu XVI w., w którym w 1598 r. odprawiano już nabożeństwa. Kiedy i z jakiej przyczyny przestał istnieć, źródła nie podają. Może po prostu uległ zniszczeniu. Jest bowiem prawie pewne, że został wzniesiony ze starego budulca, pochodzącego z rozebranego kościoła w Karnkowie. Budulec taki znajdował się w Podgórzu już w 1582 r.

We wspomnianej wizytacji czytamy: „Ten kościół popada ruinie, przyciesi pod nim nadpsute, w zamkach ściany nadpróchniale, dachem miejscami ciecze. Wewnątrz dosyć jest przystojnie odmalowany”. W kościele było 5 „przystojnych” ołtarzy, wszystkie z portatyłami, ceglana posadzka wymagała naprawy. Na drewnianym chórze były dość dobre „podorganki”. Zakrystia, również z drewna, ciemna (bez okien?), miała dobre zamknięcie. Wieżę z sygnaturką niedawno zreperowano, dzwonnica bez wieży, na niej 2 duże dzwony, trzeci uszkodzony (bez ucha). Plebania dosyć „przystojna” została przez Francuzów zrujnowana, a koszt jej remontu oszacowany został na najmniej 100 talarów. Cementarz miał nowy płot, ale Francuzi rozebrali go z przeznaczeniem na most toruński.

Opis ten, najszczegółowszy z zachowanych, nie oddaje wyglądu zewnętrznego kościoła. Pewną pomocą, mogącą dać wyobrażenie o jego bryle i wyglądzie zewnętrznym, jest obraz nieznanego malarza pt. *Kazanie na łodzi*¹⁵. Przedstawia on m.in. lewy brzeg Wisły z zamkiem dybowskim, kościołem zamkowym św. Mikołaja, kościołem klasztornym ojców Reformatów na wzgórzu oraz kościołem św. Anny. Obraz pochodzi z 1671 r., a więc powstał 20 lat po wybudowaniu interesującego

¹³ AP. Tor., AmP 37, k. 45.

¹⁴ Jw., k. 80-81v; zob. aneks.

¹⁵ Obraz ten znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu.

nas tutaj kościoła, rzecz tylko w tym, czy autor przedstawił na obrazie rzeczywisty i dokładny jego wygląd, czy tylko przybliżony. Mógł do niego nie przywiązywać większej wagi, malując w oddali niewielki obiekt. Wątpliwości nasze mogą mieć pewne uzasadnienie, gdyż – jak twierdzi Z. Kruszelnicki, autor artykułu poświęconego temu obrazowi – np. zamek dybowski został namalowany niezgodnie z prawdziwym wyglądem¹⁶, co zresztą można jeszcze dziś udowodnić. Jak było w przypadku kościoła św. Anny, już się nie dowiemy. Kościół jest na obrazie dość znacznie oddalony od klasztoru i kościoła Reformatorów oraz usytuowany nieco niżej. Oddalenie to jest zgodne z przekazem źródeł pisanych, które wyraźnie stwierdzają, iż kościół „jest na końcu miasta Podgórze [...] na trakcie poznańskim”¹⁷. Mógł to być teren obecnego starego cmentarza przy ul. Poznańskiej. Na obrazie kościół, łącznie z dachem, jest czerwony, co sugeruje, że był z czerwonej cegły, ze źródeł pisanych wiadomo jednak, iż był drewniany. Powodem tej rozbieżności mogła być chęć plastyczniejszego przedstawienia małego obiektu, jakim był kościół, na szerszym tle szarego pejzażu. Trudno bowiem posądzać autora obrazu o aż taką nieznamość szczegółów przedstawianego krajobrazu i znajdujących się tam budynków. Kościół jednonawowy – jak ocenia Z. Kruszelnicki – ma sygnaturkę, o której wspomina też wizytacja, oraz od zachodu (na rysunku Steinera od wschodu) niższą od nawy głównej apsydę z krzyżem na szczycie, w której znajdowało się niewątpliwie prezbiterium. Dach wysoki, bardzo stromy, na apsydzie sięgający najprawdopodobniej do samej ziemi. W wizytacji jest mowa o ciemnej zakrystii, może właśnie tam się znajdowała. W ścianie bocznej widać dwa okna. Na szczytowej ścianie wschodniej, w której znajdowały się drzwi wejściowe, widoczne są dość strome schody. Stąd wniosek, iż posiadka posadowiona była znacznie wyżej poziomu gruntu.

Na obrazie nie widać dzwonnicy, a musiała być sporych rozmiarów – mimo braku wieży – skoro mieściły się w niej dwa duże dzwony, a niewykluczone, że było również miejsce na trzeci, ten, który w 1808 r. miał urwane ucho. Warto przy okazji dodać, że w 1817 r. dzwony (nie

¹⁶Z. Kruszelnicki, *Toruń na obrazie panoramicznym „Kazanie na łodzi” z 1671 r.*, Rocznik Toruński, t. 18, 1988, s. 164.

¹⁷AP Tor., AmP 37, k. 80. Por. rysunek J. F. Steinera przedstawiający lewy brzeg Wisły z Dybowem i Podgórzem, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, s. 57, 194.

podano ile), ważące około 1 cetnara, znajdowały się u burmistrza na przechowaniu, ale częściowo były przez ogień stopione¹⁸. Nie zostały więc przed pożarem usunięte. Nie jest wykluczone, że były to te same dzwony, które w czasie powodzi w 1570 r. porwały wody Wisły, a wyłowił je i zagarnął Filip z Wierdzelewa, syn ofiarodawcy tychże dzwonów kościelnemu św. Mikołajowi w Dybowie¹⁹. Wszak kościół podgórski przejął po nim obowiązki parafialne oraz wyposażenie.

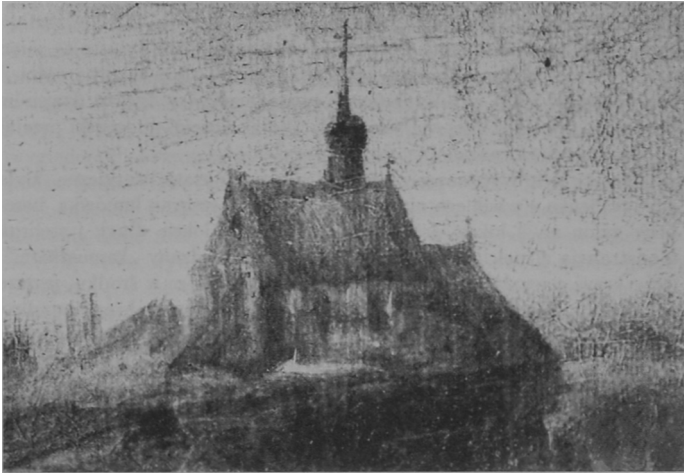
Bogate było wyposażenie kościoła w sprzęt i szaty liturgiczne. Była więc sukienka z wielkiego ołtarza z koronkami i srebrną lamówką, i srebrny galon na 4 łokcie oraz drugi, złoty, na 2 łokcie długi, i srebrna monstrancja z melchizedechem, nowy krzyż wysadzany „kamuszkami”, duży krzyż z wyznaczanymi „osóbkami” i relikwiarzem w środku, jeszcze jeden pozłacany relikwiarz, srebrne pozłacane korony, srebrne ampulki i takiż tarybularz, liczne srebrne wota oraz srebrna lampa z jedwabnym „kutasem”. Wszystkie wymienione przedmioty – jak zapisali wizytatorzy – były legatem podgórskich piwowarów. Fakt ten stał się powodem, jak niżej pokażemy, wielu nieporozumień.

Było również 12 ornatów – 4 białe z rekwizytami, 1 fioletowy z rekwizytami, 2 zielone, 3 czerwone, 2 czarne, poza tym kapy, komże, alby, korporal, obrusy i inna kościelna „bielizna”. Były cynowe lichtarze, duże i małe, cynowe ampulki, takiż lawaterz (dzbanuszek i miseczka do mycia rąk podczas mszy świętej), naczynia na oleje święte, puszki na hostie, kociołek miedziany do święconej wody, różne dzwonki, żelazna forma do wypiekania opłatków i cyrkuł do wykrawania hostii, zielona chrzcielnica i inne przedmioty, których przeznaczenia już dzisiaj nie znamy. Wymienione są także 2 duże mszały i tyleż „relikwialnych”, po jednej księdze chrtów, ślubów i zgonów oraz mosiężny tłok kościelnej pieczęci. Przy kościele działały 4 bractwa, niestety nie podano ich nazwy. Udzielano 8 odpustów rocznie.

Do parafii należały: Podgórz, Piaski Duże i Małe, Majdany, Kępa i Podzamcze (teren Dybowa), 4 młyny (nie podano ich nazwy), Wielka i Mała Nieszawka oraz „wsie heretyckie” Stawki, Rudak, Czerniewice, 2 kępy (zapewne Kozieniecka i Strzębska), Kozibór, Duliniewo i Cierpisz(ewo), których mieszkańcy zobowiązani byli chrzty i śluby odbywać w Podgórzu.

¹⁸AP Tor., AmP 646, k. 8 v.

¹⁹MHDW, z. 22, 1903, s. 78–79, por. przyp. 6.

Kościół św. Anny. Fragment obrazu „Kazanie na łodzi”, 1671 r.
Muzeum Okręgowe w Toruniu (fot. B. Swobodzińska)

Dalej dowiadujemy się, że do probostwa należało 60 zagonów ziemi, położonej na piaszczystych górach, na których nic nie uprawiano, gdyż zbiory były mniejsze od wysiewu. Za plebanią, na górze i na dole, był ogródek oraz kawałek łąki, poza tym 2 ogródki szpitalne, z których dochód przeznaczony był na utrzymanie ubogich. I tu nasuwa się pytanie, co było z przytulkiem, na którego budowę w 1598 r. zebranych było 50 florenów, a o którym żadne ze źródeł nie wspomina.

Inwentarza żadnego „mniejszego” nie było. Narzekano na brak drewna na opał i budowie.

Wpływy z dziesięciny były niewielkie. Czerniewice płaciły 20 złotych polskich, Rudak 12, Duliniowo 4, Kępa Kozieniecka 4 i Kępa Strzębska 2. Miał jednak kościół i wierzytelności. Na dobrach Krzywosądzka ciążyło 600 talarów, które dawny właściciel pożyczył na 5%, a nowy właściciel płacił zaledwie 3 złote polskie i 15 groszy. Podgórzanie zadłużyli się u proboszcza na 500 tynfów, od której to sumy winni płacić rocznie 40 tynfów na reperację kościoła, ale od dawna nic nie płacili.

Trudny okres wojen napoleońskich nie pozostał bez wpływu na losy Podgórza. W styczniu 1813 r. marszałek Francji Louis N. Davout, przygotowując Toruń do obrony przed armią rosyjską, polecił spalić wszystkie toruńskie przedmieścia, łącznie z Dybowem i Podgórzem. Ludność otrzymała zaledwie 2 godziny na opuszczenie domów i ratowanie dobytku²⁰. Podgórz spalony został 21 stycznia. Spłonął również kościół i prawdopodobnie oba domki koło niego. Ocalał natomiast, choć zdevastowany, budynek plebanii. Z późniejszych sprawozdań, składanych władzom powiatowym, wynika, iż wraz z kościołem spalona została także stajnia, a ocalały budynek plebanii był w 1827 r. zniszczony i nie nadawał się już do remontu. Dzierżawił go wraz z ogródkiem za 20 talarów Michał Sieczmański, robotnik zatrudniony na dniówkę²¹. Z 1835 r. pochodzi wiadomość, iż opuszczony, zbudowany w konstrukcji zrębowej (Schurtzwerk) budynek, położony przy cmentarzu, był własnością kościoła św. Anny²². Czy był to jeden z dwóch wymienionych w 1808 r. domków, trudno powiedzieć. O trzecim nie wspomina żadne inne źródło. Jego usytuowanie przy cmentarzu jest dla nas pośrednim wskazaniem miejsca, na którym mógł znajdować się kościół. Przed spaleniem miasta rozebrany został nowy płot wokół cmentarza, jego odbudowa postępowała opornie i ciągnęła się po lata sześćdziesiąte²³.

Zanim jednak doszło do spalenia kościoła zabezpieczone zostało najcenniejsze jego wyposażenie – naczynia liturgiczne, obrazy, chorągwie, księgi metrykalne, chrzcielnica. Kiedy zostały wywiezione, można tylko snuć przypuszczenia. Naczynia liturgiczne były jeszcze w kościele w czasie jego wizytacji w październiku 1808 r. Podobnie chrzcielnica i dzwony. Nie było natomiast obrazów olejnych i chorągwi. Zapewne już wcześniej oddane zostały na przechowanie do klasztoru Reformatów, gdyż wymienione zostały w inwentarzu kościoła Świętych Piotra i Pawła, spisany w styczniu 1817 r. w związku z planowaną kasatą klasztoru²⁴. W

²⁰ J. Staszewski, *Dzieje wojenne Torunia od roku 1794 do 1815*, [w:] *Dzieje Torunia*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 229–230; S. Cackowski, *Pierwszy okres zaboru pruskiego i Księstwo Warszawskie (1793–1815)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1983, s. 325–326.

²¹ AP Tor., Landratsamt Thorn 1191 nlb. – pismo z 1827 r.

²² AP Tor., AmP 652, s. 95.

²³ Jw., 652 nlb.

²⁴ K. Ciesielska, *Inwentarz kościoła Świętych Piotra i Pawła*, s. 201–225.

rubryce „Bemerkungen” przy jednej z pozycji inwentarza znajduje się następujący wpis: „Es befindet sich auch in der Kirche ein Taufstein, mehrere auf Leinwandt gemalte heilige Bilder und 3 Fahnen. Alle diese sind nur deshalb nicht im Inventarium genommen worden, weil selbige der St. Annen Kirche gehören und hier bloss asservirt wurden”²⁵. W innym miejscu, jako własność kościoła św. Anny, wymieniono jeszcze mały srebrny krzyż²⁶. Przedmioty te musiały trafić do klasztoru wcześniej, niezależnie od skrzyni zawierającej srebrne naczynia liturgiczne. Te bowiem nie zostały dopisane do sporządzanego w styczniu 1817 r. inwentarza.

Jeśli chodzi o kilka malowanych na płótnie obrazów, to najprawdopodobniej były to obrazy z pięciu ołtarzy, ale tylko jeden z nich został nazwany, mianowicie obraz przedstawiający św. Annę. Z innych przekazów wiadomo, że nie był to obraz – jak należałoby się spodziewać – z wielkiego ołtarza, lecz z ołtarza cechu piwowarów²⁷.

Bardziej skomplikowana okazała się sprawa kościelnego srebra. W wizytacji z 1808 r. wszystkie srebrne przedmioty znajdujące się w kościele wykazane zostały jako legaty podgórskich piwowarów, co stało się powodem późniejszych nieporozumień. Spis obejmuje 25 pozycji (por. aneks). Naczynia te w bliżej nie ustalonym czasie, ale jeszcze przed spalaniem kościoła, zostały oddane na przechowanie w bezpieczniejszym miejscu. Depozytariuszem był urząd starosty w Dybowie, ale miejscem przechowania cęła w klasztorze Reformatów. I to właśnie miejsce przechowania sprawiło, iż jedne źródła mówią o zdeponowaniu sreber na zamku dybowskim, inne, że w celi gwardiana klasztoru Reformatów²⁸.

W dniu 3 lutego 1817 r., w obecności przedstawicieli władz Torunia, Podgórze, Urzędu Domenalnego i rady parafialnej, sprawdzone i spisane zostały srebra należące do kościoła św. Anny, do których rozszczenia zgłaszał cech piwowarów. Srebra po sprawdzeniu (dysponowano pewnie jakimś spisem) złożono do skrzyni, opatrując ją pieczęciami miasta Podgórze i Urzędu Domenalnego. Skrzynię, jako komisarz Rejencji w Kwidzynie, przejął G. Mellien i złożył w miejskim depozytorium w

²⁵ Jw., s. 210, 211.

²⁶ Jw., s. 214.

²⁷ AP Tor., AmP 646, k. 9–11, 20. Wymieniony jest również obraz, który noszono w czasie procesji.

²⁸ AP Tor., AmP 646, k. 2, 8 v, 20.

ratuszu²⁹. Sporządzona przy tej okazji specyfikacja obejmuje 18 pozycji, pokrywających się w większości ze spisem z 1808 r. Na końcu spisu zamieszczono informację, iż proboszcz kościoła w Orłowie zabrał dobry, pozłacany kielich należący do kościoła św. Anny, wstawiając na jego miejsce inny, gorszy³⁰.

Parę miesięcy później, na żądanie władz Torunia, pragnących dostarczyć Rejencji materiałów niezbędnych do wydania postanowienia w sprawie sreber, Magistrat podgórski sporządził specjalne, bardzo szczegółowe zestawienie. Opracowane zostało w rubrykach ściśle określonych przez Toruń³¹. I w tym specjalnym zestawieniu, choć noszącym datę 16 czerwca 1817 r., znajdują się interesujące nas srebra oraz informacje o innych przedmiotach z wyposażenia spalonego kościoła. W zestawieniu znajdują się przedmioty nie występujące w poprzednich inwentarzach oraz informacje o ich stanie ówczesnym i losach. Dowiadujemy się zatem o zniszczeniu 12 ornatów, stopieniu się od ognia dzwonów – nie wszystkich, gdyż w innej rubryce czytamy o ich uratowaniu przez burmistrza. Dzwony tylko częściowo były stopione. Informacja o chrzcielnicy nie jest pewna, gdyż adnotacja, że znajduje się w klasztorze, została skreślona. Podobnie przedstawia się sprawa obrazów. Zapisano jedynie, że obraz św. Anny znajduje się w kościele w Orłowie, a pieczęcie i księgi metrykalne w klasztorze. W bliżej nie znanym czasie księgi znalazły się w posiadaniu rady parafialnej, która 30 marca 1834 r. przekazała je członkom nowo wybranej rady. Podobnie, na polecenie landrata, postąpiono 28 maja tegoż roku z wszystkimi aktami kościoła³².

Nadal w zawieszaniu pozostawała sprawa kościelnych sreber, przechowywanych w toruńskim ratuszu. Ich zwrotu domagali się piwowarzy, a nie dysponując dokumentami potwierdzającymi ich własność, zbiegali oświadczenia członków cechu, przedstawiali spisy sporządzone na ich podstawie, tłumacząc, iż srebra używane były do „przystrojenia” ołtarzy – wielkiego i św. Anny. Wszystko bezskutecznie. Tymczasem

²⁹Jw., k. 2-2 v, 5-5 v, 8 v. W latach 1815-1819 Podgórz wchodził w skład tzw. nowych terenów, którymi jako komisarz Rejencji zarządzał prezydent Torunia, K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793-1919*, Warszawa 1972, s. 43.

³⁰AP Tor., AmP 646, k. 3.

³¹Jw., k. 4-5, 8-9.

³²AP Tor., AmP 652, s. 57, 61-62. Akta te, niestety, nie zachowały się.

zarówno toruński Magistrat, jak landrat i sama Rejencja, podejrzewając roztrwonienie kościelnego majątku, domagali się coraz do dokładniejszych spisów oraz opisu sreber, co zresztą – choć opornie – było dostarczane. Wyjaśnień udzielali również proboszcz filialnego kościoła w Orłowie, ks. dziekan z Grabii, gwardian reformatów i członkowie rady parafialnej³³.

W grudniu 1824 r. srebra zostały oszacowane przez złotnika Henryka Clausena na sumę 321 talarów 3 gr³⁴. W 1843 r. landrat apelował do rady parafialnej, aby przedstawiła propozycje dotyczące sreber. Rok później zapadła ostateczna decyzja. Srebra, o które zabiegali cech piwowarów, jako dar cechu dla kościoła są tegoż własnością³⁵. Tak więc po wielu latach wrócić miały do prawego właściciela, kościoła parafialnego w Podgórzu, którym w owym czasie był kościół poklasztorny pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła. W czerwcu 1844 r. Rejencja zaproponowała podział sreber na potrzebne kościolowi i takie, które można sprzedać. We wrześniu następnego roku ustalono termin licytacji³⁶. Niestety wyników nie znamy. Przed ostatecznym przekazaniem landratura oddała srebra do naprawy złotnikowi Plengerothowi, któremu za wykonaną pracę zapłacono pieniędzmi uzyskanymi ze sprzedaży nieprzydatnych sreber.

Przekazanie sreber odbyło się 26 lipca 1848 r., a przejmował je przewodniczący rady parafialnej kupiec A. Janowicz³⁷. Z 25 pozycji wymienionych w inwentarzu z 1808 r. po 40 latach wróciły zaledwie: krucyfiks z wielkiego ołtarza, pacyfkał, kadzielnica, lampa wisząca, talerz z dwiema ampulkami, połączany kielich z pateną, wystrój wielkiego ołtarza (2 aureole i tyleż koron). Co stało się z monstrancją z melchizedechem i innymi cennymi naczyniami, nie wiadomo. Czyżby tak wiele przedmiotów uległo zniszczeniu, że tylko nadawały się do sprzedaży (jako złom?). Monstrancja jeszcze w czerwcu 1817 r. figurowała w specjalnym zestawieniu sporządzonym dla potrzeb Rejencji³⁸.

Rozliczenia z dochodów parafii oraz splat wierzytelności, zaległych

³³ AP Tor., AmP 646, k. 6–11, 20.

³⁴ Jw., k. 21 v.

³⁵ Jw., k. 22–22 v, 27.

³⁶ Jw., k. 30, 32.

³⁷ Jw., k. 33.

³⁸ Jw., k. 8 v.

dziesięcin i odsetek, trwały wiele lat. A dłużnicy, np. mieszczenie podgórcy, tłumaczyli się, iż nie pamiętają czy w ogóle i ile są winni³⁹.

I na koniec krótkie podsumowanie. Pierwszy kościół św. Anny, zbudowany około 1598 r., przestał istnieć przed 1651 r., przyjąć więc można, iż przetrwał około 50 lat. Drugi, zbudowany w 1651 r., miał w chwili spalenia 162 lata. Nie odbudowano już w Podgórzu kościoła pod wezwaniem św. Anny. Rolę kościoła parafialnego przejął poklasztorny kościół Świętych Piotra i Pawła, a w samym budynku klasztornym znalazła pomieszczenie m.in. szkoła. Budynki kościelne zmieniały się, ale parafia w Podgórzu trwa nadal i w 1998 r. przypadają 400-lecie jej istnienia.

Aneks

Podgórz, 12 X 1808

Wizytacja kościoła św. Anny w Podgórzu przeprowadzona na polecenie administratora generalnego diecezji kujawskiej i pomorskiej biskupa Feliksa Łukasza Lewińskiego przez ks. Józefa Męczyńskiego, proboszcza w Grabii¹, oraz przedstawicieli kościoła w Podgórzu, prefekta Felicjana Zakobielskiego, podprefekta Karola Szwaby i podskarbiego Jana Kwiatkowskiego.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta m. Podgórza, sygn. 37, k. 80-81 v.

Kopia wizyty kościoła parafialnego w Podgórzu.

k. 80

Opis stanu kościoła parafialnego podgórskiego z rozkazu JWJ. księdza Feliksa Łukasza z Lewina Lewińskiego biskupa eretryjańskiego, administratora generalnego diecezji kujawskiej i pomorskiej, Orderu Św. Stanisława kawalera, uczyniony dnia 12-go października 1808 przez WJ. księdza Józefa Męczyńskiego proboszcza grabskiego, dziekana służewskiego² w przytomności JJPP. Karola Szwaby burmistrza, Felicjana Zakobielskiego kamlarza i Jana Kwiatkowskiego obywateli podgórskich.

³⁹ AP Tor., AmP 652, s. 17-18.

¹ *Grabia, wieś na Kujawach.*

² *Służewo, wieś na Kujawach.*

Kościół parafialny podgórski drzewianny jest na końcu miasta Podgórze na gruncie piaszczystym na trakcie poznańskim, ma sobie afiliowany kościół orłowski³ o mil 5 od roku 1584⁴. Wybudowany ten kościół przez hojne kolekty JJPP. obywateli podgórskich roku 1651. Ten kollaży Jego Królewskiej Mości⁵. Ten kościół podpada ruinie, przyciesi pod nim nadspute, w zamkach ściany nadpróchniale, dachem miejscami cieczce, wewnątrz dosyć jest przystojnie odmalowany. W tym kościele ołtarzy przystojnych jest 5. Portatyle⁶ u wszystkich ołtarzy są. Chór drzewianny, podorganki dosyć dobre, posadzka z cegły, lecz^a znacznej potrzebuje reparacji. Zakrystia dla sprzętu kościelnego drzewianna, ciemna, z zamknięciem dobrym. Wieża drzewianna z sygnaturką niedawno zreparowana. Dzwonnica bez wieży, ma dzwonów 2 dużych, trzeci bez ucha urwany. Cmentarz był nowo ogrodzony, lecz go Francuzi do mostu toruńskiego rozebrali. Plebania przy tym kościele stojąca dosyć była przystojna, ale przez Francuzów zrujnowana, potrzebuje reparacji najmniej talarów 100.

Legaty srebra kościelnego przez piwowarów podgórskich

1. Sukienka z wielkiego ołtarza z koronkami dwiema i borem srebrnym.
2. Monstrancja z melchizedechem⁷ srebrna.
3. Krzyż nowy mały z kamuszkami^b, jeden.
4. Kielichów 4, z których jeden bez srobki i bez pateny^c.
5. Lampa srebrna z kutasem jedwabnym, jedna.

^a Wyraz poprawiany.

^b Wyraz poprawiany.

^c Wyraz poprawiany.

³ Orłowo, wieś na Kujawach.

⁴ Jest to błędna data. W 1582 i 1584 r. była mowa o potrzebie budowy kościoła w Podgórzu, ale dopiero w 1598 r. pisze się o kościele niedawno wybudowanym. W 1584 r. kościół w Orłowie był filią kościoła zamkowego w Dybowie.

⁵ Kościół był z nadania królewskiego.

⁶ Portatyl – ołtarzyk przenośny w kształcie kamiennej tablicy z relikwiami świętymi, zastępujący stały ołtarz lub kładziony na ołtarzach nie poświęconych przez biskupa.

⁷ Melchizedech – 2 okrągłe szkła w monstrancji, między którymi umieszczana jest hostia.

6. Tarybularz⁸ srebrny z sedesem⁹ osobnym.
7. Krzyż duży z osóbkami wyzłacanymi, w środku relikwiarz.
8. Ampulków srebrnych z sedesem zepsutym, para jedna.
9. Koronow srebrnych wyzłacanych, para jedna.
10. Świat srebrny wyzłacany, jeden.
11. Relikwiarz srebrny wyzłacany, jeden.
12. Oczy srebrne, jedne.
13. Wotum z łańcuszkiem srebrnym, jedne.||
14. Wotów bez łańcuszków, trzy.
15. Wotum z łańcuszkiem, pomniejsze, jedno.
16. Galonek srebrny łokci 4, jeden.
17. dito złoty, łokci dwa.
18. Korona wyrabiana różnymi paciorkami i szkielkami, jedna.
19. Sukienka z puszki, jedna.
20. Puszka do chorych cum operculo¹⁰, jedna.
21. Wotum srebrne, półtóry ćwierci, jedno.
22. Wotów ćwierć jedno trzymających, trzy.
23. Wotów pół ćwierci trzymających, pięć.
24. Korona srebrna, jedna.
25. Korona pozłacana, jedna.

k. 80v

Ornaty i bielizna

1. Ornatów białych z rekwizytami, cztery.
2. Ornat fioletowy z rekwizytami, jeden.
3. Ornatów^d zielonych, dwa.
4. Ornatów podczarzanych [!] czerwonych, trzy.
5. Ornat biały feryalny [!], jeden.
6. Ornatów czarnych, dwa.
7. Kapa zielona, jedna stara.
8. Kapów starych białych, dwie.
9. Alba¹¹, jedna nowa, druga stara.
10. Komżów płóciennych kapłańskich, dwie.
11. Komża serwitora, jedna.

^d Wyraz poprawiany

⁸ Turybularz – kadzielnica.

⁹ Sedes – tu: podstawka.

¹⁰ Operculum – wieko, nakrycie.

¹¹ Alba – długa biała szata wdziewana pod ornat.

12. Korporal¹², jeden.
13. Puryfikatorzów¹³, cztery.
14. Chumeral¹⁴, jeden.
15. Obrusów od wielkiego ołtarza, dwa.
16. Tuwalnia¹⁵, jedna.
17. Ręcznik, jeden.
18. Baldach pojedynczy, jeden.
19. Zaslona od Venerabili¹⁶, jedna.

Cyna, koprowina

1. Lichtarzy cynowych u wielkiego ołtarza, sześć.
2. dito małych, dwa.
3. Łódka¹⁷ cynowa, jedna.
4. Talki¹⁸ cynowe, trzy.
5. Ampulków cynowych zepsutych, par dwie.
6. Vasa ad Olea sacra¹⁹, jedna, stara druga.]]
- k. 81 7. Puszka od hostyow [!], jedna.
8. Lawaterz²⁰ cynowy przed wielkim ołtarzem, jeden.
9. Lampa cynowa przed wielkim ołtarzem.
10. Relikwie w ręce^e drzewianej.
11. Kociołek koprowy do wody święconej, jeden.
12. Mszałów dużych, dwa.
13. dito relikwialnych, dwa.
14. Legendy, dwie.

^e Wyraz poprawiany.

¹² Korporal – biała chusta podkładana pod kielich i patenę oraz pod monstrancję.

¹³ Puryfikatorz – ręcznik płócienny używany do wytarcia kielicha i rąk kapłana podczas mszy świętej.

¹⁴ Humeral – biała chusta, którą kapłan okrywa szyję i ramiona podczas mszy świętej.

¹⁵ Tuwalnia – szeroki ręcznik, który ministranci trzymali przed przystępującymi do komunii.

¹⁶ Venerabilia – tu: Najświętszy Sakrament.

¹⁷ Łódka – naczynie do kadzidla.

¹⁸ Talka – sztywne przykrycie kielicha.

¹⁹ Naczynie do olejów świętych.

²⁰ Lawaterz – miednica.

15. Dzwonków małych do ołtarzy, cztery.
16. Dzwonek przy zakrystii, jeden.
17. Babtisterium²¹ zielone, jedno.
18. Resurekcja²², jedna.
19. Zielaza od oplatków, par dwie.
20. Cyrkul²³ od kommunikantów, jeden.
21. Pieczęć kościelna mosiężna Świętej Anny, jedna.
22. Metryk chrztów, ślubów i zmarłych, książki trzy.

Bractwa są cztery. Odpustów odprawia się ośm.

Wsie do kościoła parafii podgórskiej należące

1. Miasto Podgórz.
2. Piaski Duże i Małe.
3. Majdany.
4. Kępa i Podzamcze²⁴.
5. Młyny cztery. Te są parafie katolickie.
6. Nieszawka Duża i Mała.
7. Stawki, Rudak, Czerniewice, Kępy dwie, Kozibór, Dolewo²⁵, Cierpisz i Brzoza te są luterskie; którzy jednak obowiązani są przybywać z chrztem i ślubem do parafialnego kościoła podgórskiego.

Fundusz kościoła

1. Wysiewu żadnego nie masz na probostwie podgórskim, jest roli zagonów 60 na górach piaszczystych, lecz więcej się wysiewa ile zbierze.

2. Z łąki żadnego nie masz pastwiska, tylko ogródek za plebanią na górze i na dole, przy którym łąki jest kawalek. Item dwa ogródki szpitalne, z których dochód obraca się na żyjących lub zmarłych ubogich.||

3. Inwentarza miejszego żadnego nie masz.
4. Wolnego drzewa na opał i budowlę znikąd nie masz.
5. Dziesięciny^f wytyczne są dwie:
 - a. jedna na miejskich grontach

k. 81v

^f W tekście ciesięciny.

²¹ *Baptisterium* – chrzcielnica.

²² *Resurekcja* – przedmiot o nieznanym charakterze.

²³ *Cyrkul* – tu: narzędzie do wykrawania hostii.

²⁴ *Zapewne obszar pod zamkiem dybowskiem.*

²⁵ *Duliniewo.*

- b. druga na Ekonomii Dybowskiej.
6. Dziesięciny pieniężnej:
- a. na Czerniewiczach zł. pol. 20
 - b. na Rudaku zł. pol. 12
 - c. na Dulinowie [!] zł. pol. 4
 - d. na Kępie Kozienieckiej zł. pol. 4
 - e. dito Strzębskiej zł. pol. 2.

7. Summa kościelna na dobrach Krzywosądza u WJ. Pana Modlińskiego tal. 600 zapisem po pięć od sta, lecz terazniejszy dziedzic ledwo 3 zł. pol. i gr. pol. 15 płaci.

8. Summa u podgórskich obywateli jest tynfów pięćset dico 500, od której summy prowizji rok rocznej podług opisu oddawać powinni tynfów 40 na reparację kościoła, lecz nie oddają od dawnego czasu.

Który to opis dla większej wagi i waloru rękami własnymi podpisujemy wraz z świadkami wiarygodnymi przy wyciśnieniu pieczęci kościelnej Świętej Anny.

Działo się w plebanii podgórskiej dnia i roku jako wyżej [12 X 1808].

L. S. Ks. Józef Męczyński proboszcz grabski dziekan służewski.

Zakobielski prefekt⁹

Szwaba podprefekt

Kwiatkowski podskarbi

} kościoła tegoż

Pro vera copia hujus extractus cum originali manu propria me subscribo apposito sigillo ecclesiae Podgorzensis St. Anna

L. S. Josephus Januszewski mpr.

Pro vero Hardropp [?] Adrowski notarius juratus
civis Podgoriensis.

⁹ W tekście prefekekt.